

АНАЛОГИЯТА В РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

Тодор Бояджиев

Терминът **аналогия** (гр. *analogia* 'съответствие, уподобяване, сходство, съразмерност') е създаден от древните граматичи, представители на две направления в класическата филология, за обясняване промяната на една граматична форма под влияние на друга, която има същото или подобно значение. Аналогията отдавна е влязла в числото на традиционните лингвистични термини, приети за описание, анализиране и формализиране на езиковите средства. С нея в езикознанието се определя формалното или семантичното уподобяване на една езикова единица с друга от същото равнище или пренасяне на отношения в граматичната система на езика, характерни за една двойка от форми, на друга двойка, т.е. това е промяна или уподобяване на един по-рядък модел под влияние на друг по-продуктивен, по-фреквентен и разпространен.

Често аналогията се определя и като уподобяване, уеднаквяване и генерализация, когато се сближават и частично изравняват две форми или думи, свързани в словоизменението и словообразуването, или по сходство в звуковия си състав. Например прилагателното име *десна* (стб. ДЕСЬНА) под влияние на *лява* (стб. ЛЯВА) е станало *дясна*. В глагола *увехна* от по-старо ОУВАНЪ съгласната /х/ е вметната по аналогия с глагола *съхна*, защото двата глагола често се употребяват заедно в изрази – *вехна* и *съхна*. Тази свързаност довежда и до частичното им изравняване чрез вмъкване на съгласната /х/ - *вена* > *вехна*. Глаголът *зная* в новобългарския език се среща в две форми – *зная* и *знам*. Първата форма е от ЗНАИЪ < ЗНАТИ. Втората форма *знам* е създадена по аналогия на атематичните глаголи *дам*, *ям*.

По своята същност аналогията е до известна степен сходна и с контаминацията (лат. *contaminatio* 'съприкосновеност, смесване'). Тя е кръстосване на две думи, близки или противоположни по значение, от които се образува нова форма. Еднакво като получена по аналогия или чрез контаминация би могла да се определи формата на наречието *доле*, получена от

по-старата форма *долу* (стб. ДОЛОУ), в която гласната /y/ е заменена с /e/ по контаминация, т.е. чрез кръстосването ѝ с наречието *горе* (стб. ГОРѢ). Аналогията има отношение и към процесите на транспозицията, трансформацията и моделирането в езика.

В трудовете на англичаните граматичната аналогията се противопоставя на **аномалията**. С двата термина се определят крайните точки в схващанията за езиковите промени – доколко те са редовни, правилни и системни или отклоняващи се от тях. Учените от Александрийската школа защитават аналогията. Те я приемат като естествена тенденция към запазване на съответствията и като съотнесена с елементите на мисленето. Формите, които се обясняват с действието на аналогията, показват съразмерност на значенията им и затова те са редовни, а отклоняващите се аномални форми се определят за неприемливи. Затова привържениците на аналогията я приемат за изходен принцип в граматичните описания, който отразява системната организация на езика и закономерности в строежа на формите. Те въвеждат в научна употреба понятието **парадигма** като структурен образец за класификации, въз основа на който се създават нови езикови единици.

Привържениците на аномалията посочват, че в езика има многобройни форми, за обяснението на които аналогията е неприемлива, защото е свързана с наличието на някакъв естествен стандарт или по-често образец, създаден в индивидуалната или интелектуалната практика на хората. Като аномални те определят тези явления, които нарушават формалните правила или интуитивно усещаните закономерности. Формата обаче се оказва аномална не сама за себе си, а относително с едни или други закономерни явления, които противоречат на описанието, което е предложил изследователят, т.е. от формулираните от него правила.

Съществен принос в изучаване на аналогията имат младограматичите. Те издигат тезиса за действието без изключение на фонетичните закони, с които обясняват много праволинейно аналогичите. Според тях промените в езика се свеждат до действието на два постоянни процеса – редовни звукови изменения, които се извършват механично и се осъществяват със строга последователност и без изключения, и изменения по аналогия и заемане. В трудовете на младограматичите аналогията се приема като закономерност в развитието и функционирането на езиците или като резултат от взаимодействието на няколко закона. За обясненията на изключенията от звуковите закони те използват аналогията, като праволинейно я разграничават от тях. Фонетичните изменения обаче могат да бъдат ограничени или изобщо

отменени от действието на граматичната аналогия и от взаимодействието на няколко закона.

Младограматичите възприемат аналогията за обяснение на промените, защото тя отговаря на представите им за езика като индивидуално-психологическо явление. Езикът се разбира като разновидност на поведението на човека, а промените в него се обясняват чрез категориите на мисленето и психиката. Според младограматичите звуковите изменения се основават на отклоненията от узуса в индивидуалната реч. Разпространението и количественото им нарастване довеждат до постепенното превръщане на индивидуалното в общо и узуално. Звуковите изменения например могат да се осъществяват по аналогия поради това, че речевата дейност не се ограничава само да възпроизвежда готови форми, но и да създава нови по сходство с други, вече съществуващи. Друга отличителна черта в методологията на младограматичите е историзмът. Той се прилага обикновено за обяснение на фонетичните и морфологичните изменения, за които те са направили много ценни и верни открития, отнасящи се до древните периоди в развитието на езиците, за които няма писмени свидетелства. С морфологичната аналогия и осъвременяването на това ключово понятие, което те натоварват с голям обяснителен потенциал, младограматичите обясниха в традиционното славянско езикознание много от историческите изменения на формообразуването в спрежението и склонението.

Аналогията продължава да се използва за обяснение на езиковите промени и по-късно. Съзателят на структурното езикознание Фердинанд дьо Сосюр например разглежда ролята ѝ във формообразуването и словообразуването и определя зависимостта ѝ от членението и разлагането на формите. Той също така подчертава психологичните основи на механизмите ѝ и свързаното с нея творческо начало в речевата дейност на човека. В по-новите структурни направления (дескриптивна лингвистика и трансформационна пораждаща граматика) аналогията се изяснява чрез въвеждане на разграничението между повърхностната и дълбинната структура, чрез откриване на правила, за определяне йерархията и последователното им действие.

Образуването на форми по аналогия е широко представено в българския език. Особено ярко нейното действие се проявява в детската реч, където тя е основен инструмент за усвояване на езика в ранната възраст, когато детето интуитивно започва да разбира правилата, по които се образуват граматичните форми. Овладейло една конструкция, то след това често разпространява представата за начина на нейното образуване върху всички

единици от същия клас. Например честите неузوالни форми в детската реч *дада*, *яда* са образувани по аналогия с формите на глаголите за другите лица *дадени*, *ядени*, които са закрепени като редовни в паметта на детето.

Особено силно е действието на аналогията в ненормираната устна и диалектна реч. В нея фонетичната и граматичната аналогия има голям простор за прояви, защото тя не се охранява така строго от съществуващи норми. Например диалектното *уид* вместо *ухо* е получено по аналогия с *уий*. Случаите с разширена диалектна употреба на палатални съгласни в краесловието са получени по аналогия с високочестотните турски фонетични модели за оформяне на краесловните съгласни: *чувик*, *език*, *корен*, *уфчар*, *мустак*.

Изравнявания по аналогия се срещат и в не книжовното просторечие, и в разговорната реч. Репертоарът им в тях също е разнообразен, но оценката на получените по аналогия форми е отрицателна – като отстъпления от книжовните норми, източник на грешки, или като създаване на дублети. Най-често в разговорната реч се срещат асимилативните и морфологичните аналогии, получени от общия произход на формите, семантичната им близост и принадлежност към една и съща парадигма. Чести в разговорната реч са например лексикалните аналогии: *полуклиника* вм. *поликлиника* е получена по аналогия с *полу-* (род. п., мест. п. ед. ч. от ПОЛЪ, срв. *полубог*); формата *пололей* вм. *полилей* (< *поли-елей* 'много масленик') е получена чрез народна етимология, която сближава думата с корена на глагола *люлея*.

Сравнително често в разговорната реч е изравняването на звучни и беззвучни съгласни във форми на прилагателни имена. Чрез аналогия по формите за женски, среден род и множествено число са получени формите *тешък*, *слатък*, *глатък*, *рятък*, *блисък* от [тешка, тешко, тешки, слатка, глатка, рятка, блиска]. Стремежът при тези форми е да се уеднаквят звуково основите на прилагателните в цялата им парадигма, което налага беззвучната съгласна и във формите за мъжки род. По-особена е аналогията при дублетите *низък* и *нисък*. Първична е формата със /з/ – *низък*. Под влиянието на производните *ниска*, *ниско*, *ниски*, в които обеззвучаването на /з/ в /с/ под въздействието на беззвучната съгласна /к/ е закономерно, се е получило *нисък*. Днес двете форми вече смислово се разграничават: *низък* (в морално и нравствено отношение) и *нисък* (като физическа характеристика). При тях няма изключение от звуковия закон, а кръстосване на различни звукови явления. В речта на хора, чийто роден диалект е западен или югоизточен, предлогът *от* (стб. ОТЪ > од) се изговаря пред гласна и сонорна съгласна като *од* [од него, од мене]. Обликът на предлога може да има различни

обяснения – като обобщен изговор, получен чрез асимилация пред звучната съгласна [од градъ], или като сръбско влияние в западните говори. По-приемливо е обаче да се е появил по аналогия с другите предлози с финална съгласна /д/ като *зад, над, под*. Някои отклонения от правилото за метатеза на групите /ър – ръ/ и /ъл – ль/ също могат да се обяснят със аналогията – със стремежа да се обобщи без промени единен изговор на съчетанията във всички форми: *бързам – забързвам, разбързвам се, прибързвам, тържа – затържисвам*. По аналогия с изговора на основните форми се обяснява и изговорът на съчетанията в *ябълчен – ябълчи, мъртъв – мъртва, дълсен – дълсна*.

Изравняване по аналогия има и в непрегласените форми за I и 2 лице, мн. число на глаголите от I и II спрежение, чиято основа е ятова, въпреки наличието на меките срички -*хм*, -*хте*, които трябва да прегласят гласната /а/ (< ъ) в /е/: *живяхм, живяхте*. Непрегласените форми се дължат на аналогията – от представата за формите, които се изговарят с *я*: *живях, живя*. В тези случаи аналогията може да се разглежда като предизвикана от фонологизация на алофоните. Пак поради аналогии се изговарят прилагателни и причастия в нарушение на книжовните правила за изговор на “променивото *я*”: *бяли* вм. *бели* по аналогия на *бял, бяла, бяло, живяли* вместо *живели* по аналогия на *живял, живяла, живяло*. Тези случаи могат да се обясняват и с влияние от диалектите, в които най-напред се е извършила промяната, преминала след това и в разговорната реч.

Като резултат от действието на аналогията се извършва и морфологизация на ударението, т.е. изравняване на акцентните парадигми. Чрез формална аналогия при тях се проявява стремежът ударението да запази мястото си и в производната дума. Например *зимник* вм. *зимийк* ударението запазва зависимостта си от ударението на основната дума *зима*. От тук възниква и изговорът *зимнина* вм. *зимнийнѐ*. Според *пепел* се появява и *пепелник* вм. *пепелийк*. Чести в разговорната реч са и аналозиите чрез асоциация по сходство с ударението на други думи от един и същ словообразователен разред: *варовик* и *варовйк*, *сплитник* и *сплетийк* като *кадровйк, масовйк; находчив* и *находчйв* като *горчйв, бърбрийв; гатайка* като *читайка; кача, вися* като *берѐ, метѐ*. Формалната аналогия се проявява и когато се променя мястото на ударението в граматични форми. Силна е тази тенденция да се уеднаквяват чрез опростяване и съкращаване на различните акцентни парадигми: *върховѐ* вм. *върхове*, *домовѐ* вм. *дѐмове, стѐлове, мѐстове*, вм. *столѐве, мостѐве, членовѐ* вм. *члѐнове*. По принципа на аналогията се

куфарят, линзухарят според конярят, овчарят, печатарят. Под влияние на глаголите от I спрежение (*бера, берат*) с твърди окончания се изговарят и глаголи от II спрежение: [търпъ, търпът, вървъ, вървът, правъ, правът, носъ, носът, ходъ, ходът].

При глаголите от I спрежение като *облека, пека, сека, тека, тъка, мога* и техните производни съгласните /к/ и /г/ пред основната гласна се редуват с /ч/ и /ж/, така че имаме форми *облечеш, печеш, сечеш, течеш, тъчеш, можеш*. Под влияние на тези форми, които в парадигмите на глаголите са количествено повече, палатализираните съгласни започват да се появяват и там, където от гледна точка на съвременните звукови закони те са неправилни, защото гласната /ъ/, писмено отбелязвана според правилата на сегашната правописна система с буквата *а*, никога не е влияла палатализиращо. Промяната *облека, облечат, печа, печат, сеча, сечат, тъча, тъчат, можа, можат* е последица от аналогията, т.е. от влиянието на формите за останалите числа, в които веларните съгласни правилно се редуват с /ч, ж/. В случая “отклонението” от звуковия закон в разговорната реч е резултат от аналогията и от действието на нов закон, когато старият вече е престанал да действа. Вмъкването на срова гласна в крайната затворена сричка на минали причастия също е резултат на аналогично изравняване: *влязъла, рекъла, упекъла*. Изговорът на тези форми е повлиян от формите за мъжки род *влязъл, рекъл, упекъл*. При формите за I лице единствено число на глаголите от III спрежение се е обобщила старата наставка за I лице -МЪ от тематичните глаголи *ЮСМЪ, ДАМЪ, ВЪМЪ: чакам, гледам, стрелям*. В I лице множествено число сегашно време тези глаголи имат окончание -ме: *чакаме, гледаме, стреляме*. Повсеместна практика във всекидневното общуване е да се използва това окончание по аналогия на глаголите от III спрежение и за формите на глаголите от I и II спрежение: *работиме, пееме, пишеме, четеме*.

Изравняването на форми по аналогия е често в парадигмите на местоименията. Под влияние на диалектите в разговорната реч се среща формата на личното местоимение за женски род *га* вм. *я* (*Повикай га Мария*). Тя е получена по аналогия с формата за мъжки род *го*, от която е пренесено /г/, за да се избегне омонимията с *и*. От кратките местоимения *ме, те* за I и 2 лице единствено число с редукция са получени *ма, та* (*викат ма, чакат та*). Тези форми се преобразуват по аналогия и за дателните и винителните форми за I и 2 лице множествено число (*нас на викат, вас ва чакат*). Разговорната

форма за 1 лице множествено число *тия* е образувана също по аналогия с показателната форма *тия*, както се обяснява впрочем и *тие* от *тие*.

По своята същност и резултати аналогията има двойствен характер. От една страна, тя спомага да се генерализират, организират и подредят езиковите правила. Като оръдие на системността аналогията оказва натиск на системите за парадигматичното изравняване на формите. В това си качество тя увеличава редиците на правилните и редовните форми, възпроизвеждайки и повтаряйки в по-широк мащаб дистрибуцията на образците. От друга страна, аналогията спомага да се преобразуват отклоняващите се от даден модел форми и да се образуват нови. По този начин чрез нея се засилва както репродуктивната, така и продуктивната творческа езикова дейност, за да бъде тя както източник на редовни, така и на нередовни и дублетни форми. От тези ѝ функции произтичат и различните разбирания за аналогията в еволюцията и развитието на езика – като фактор за създаване на системност в него и като средство за появите на иновации, отклонения, изключения и аномалии.

В разговорната реч аналогичните изравнявания се намират в своеобразна конкуренция с предписаните форми в книжовната реч. Задачата в такива случаи е за възникналите по образец на сходни и вече съществуващи в езика форми да се търсят обяснения как и защо те се променят в разговорната реч, как дублетите се конкурират, като се изместват, стесняват или започват да се употребяват с книжовните, като езикът създава постепенно допълнителни условия и предпоставки, за да осигури специалната им функционална и смислова употреба. Една част от аналогичните изравнявания в разговорната реч са получени първоначално в диалектите, където те са представени по-широко, защото логичните и конструктивните основания на системите им са по-стройни и по-икономични, а дериватологичните модели по-свободни. От диалектната реч аналогите се разпространяват в разговорната реч, като се появяват и възприемат в онези зони, където съществуват условия за избягване на изключенията, звуковите редувания и за максималното запазване морфемния състав на изходните основи.

ЛИТЕРАТУРА

Большой энциклопедический словарь. Языкознание. М., 1998.

Георгиева, Ел., П. Баракова (състав.). 101 въпроса за дублетите в българския език. С., 1990.

Глисн, Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1998.

Димитрова, Ст. Конкуренция форм: Характерная типологическая черта славянских языков. – В: *Studia Caroliensia. Papers in Linguistics and Folklore in Honor of Charles E. Gribble*. Slavica, Bloomington, Indiana, 2006, 91–103.

Злачева-Кондрашова, С. Место процесса аналогии в системе русского языка. – В: *Лингвистични дискурси. Научни трудове на ПУ, том 43, кн. 1, Сб А*, 2005, 137–140.

Кубрикова, Е. С. Размышления об аналогии. – В: *Сущность, развитие и функции языка*. М., 1987.

Лайонз, Д. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1959, 91–106.

Младенова, Д. Контаминацията в светлината на ареалната лингвистика. – *Български език*, кн. 4, 2004, 95–100.

Сосюр, Ф. Курс общей лингвистике. М., 1933, 152–153.